

BohdanSitarskyi

„Facta Simonidis” 2021 nr 1 (14)

ORCID: 0000-0001-5987-9572

National University of Ostroh Academy

bohdan.sitarskyi@oa.edu.ua

Потенційні загрози трудової міграції для національної безпеки України

Potential Labor Migration Threats to the National Security of Ukraine

Streszczenie:

Artykuł jest próbą przedstawienia, w świetle własnych badań socjologicznych, potencjalnych zagrożeń wynikających z migracji zarobkowych dla bezpieczeństwa narodowego Ukrainy. W artykule odniesiono się do kluczowych konsekwencji migracji zarobkowych dla Ukrainy, a mianowicie do ich aspektu ekonomicznego, aspektu demograficznego oraz aspektu kapitału ludzkiego. Analizując wyniki badania socjologicznego, autor sugeruje, że trend w liczbie pracowników migrujących może się zwiększać a częściowe uzależnienie ekonomiczne Ukrainy od przekazów zarobków pracowników migrujących może mieć w przyszłości negatywne konsekwencje dla sytuacji gospodarczej tego państwa.

Słowa kluczowe: migracje, migranci zarobkowi, migracje zarobkowe, bezpieczeństwo narodowe, zagrożenia bezpieczeństwa narodowego

Abstract:

This article discusses the main potential threats of labor migration to Ukraine as identified on the basis of the author's sociological research. The key factors of the labor migration problem for Ukraine are those relating to economic and demographic aspects, as well as the human capital. Having analysed the results of his sociological research, the author suggests that the number of labor migrants may continue to rise and that the country's partial dependence on migrant labour may have negative consequences for the economic situation of Ukraine in the future.

Keywords: migration, migrant workers, labour migration, national security, threats to national security.

1. Вступ

Міграція є звичним явищем для сучасного світу, особливо із початком глобалізації. Для України міграція теж не новим явищем і була присутня в українському суспільстві як і від самої незалежності так і ще на початку ХХст. Як характерне явище для всього пострадянського суспільства в Україні завжди була актуальна саме трудова міграція.

Трудова міграція – це складний соціально-економічний процес, що визначається різними об'єктивними та суб'єктивними факторами, такими як кліматичні, демографічні, етнічні, соціальні та економічні¹. Зазвичай на трудову міграцію найбільшою мірою впливають саме два останні фактори. Це простежувалося і продовжується простежуватися і в Україні. Оскільки, саме нестабільність економічної ситуації в країні, малі зарплати та низькі рівні доходів, відсутність належного соціального захисту та важка політична ситуація спонукали сотні тисяч, а в подальшому і мільйони українців, шукати роботу в інших країнах. Таким чином, виникла трудова міграція із України, що спричинила як і позитивні так і негативні наслідки. На даному етапі, згідно думок експертів, Україна постанала перед загрозами вже 5 хвили трудової міграції, що розпочалася з 10-х років ХХІ ст. Ця хвиля характеризується тим, що в більших масштабах охоплює молодь та визначається переходом до міграції як до способу життя, а не лише як економічно вимушеного процесу². Хоча і крім того, Україна ще з початку 2000-х років досить часто входила в різноманітні топи країн, що є найбільшими постачальниками трудових мігрантів.

Однак, варто прояснити визначення трудового мігранта. Відповідно до Міжнародної Організації Праці (International Labour Organisation), трудовий мігрант – особа, яка мігрує з однієї країни в іншу (або переселилася із однієї країни в іншу) з метою працевлаштування, або людина яка ідентифікує себе як мігрант для працевлаштування³. Саме ця категорія людей є одним із основних об'єктів даного дослідження.

Питання загроз трудової міграції для України як держави розглядають із різних сторін. Існують безліч думок щодо впливу

¹ В. Hnativskyy, *Labour migration and its impact on Ukraine's economic development*, «International Business and Global Economy» 2016, № 34, с.103–111.

² *Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів ХХІ століття*, ред. У.Я. Садова, Львів 2019, с. 17.

³ *Definitions of labour migrants*, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK379428/> [13.03.2015].

трудової міграції на державу як і негативних так і позитивних. Однак, в цій статті саме загрозам трудової міграції варто приділити увагу. Звісно це не виключає твердження, що трудова міграція має вигідні наслідки для держави, яка надає мігрантів, та для держави, яка їх приймає. Тим не менш, для державної політики України, трудова міграція може містити досить складні виклики та загрози, які потребують дискусій та аналізу.

Виявлені потенційні загрози є саме загрозами всеукраїнського масштабу. Оскільки, сучасна українська трудова міграція охоплює громадян як і з Заходу України так і зі Сходу чи Півдня. До того ж, трудова міграція, в незалежності від позитивних чи негативних наслідків, може мати вплив на загальнодержавному рівні та повинна мати своє відображення в розробці державної політики з боку високопосадовців.

Національна безпека – це комплексне поняття, яке включає в себе різні категорії безпеки, від особистої, економічної, соціальної до загальнонаціональної. Враховуючи те, що наявні потенційні загрози трудової міграції містять в собі фактори із різних сфер публічного життя, а саме із економічної, соціальної, демографічної, освітньої сфер, це в сукупному наслідку може бути і загрозою національній безпеці України. Оскільки, зі збільшенням масштабів проблем в економічній безпеці або демографічній безпеці, загрози можуть перерости в загрози національного масштабу. Звісно, що реакція на ці загрози та потенційні масштаби цих загроз можуть бути різними, якщо на них правильно реагувати або брати до уваги.

Не виключено, що ці загрози можуть не отримати масштабності, оскільки трудова міграція – це явище процесу глобалізації та може сприяти ще більшій інтеграції з іншими країнами, що знизить негативні наслідки. Тим не менш, на даному етапі розвитку українського суспільства та в даній економічній ситуації, наявні потенційні загрози, без створених інструментів регуляції на ці загрози, мають потенційний небезпечний характер.

Емпіричною основою статті є соціологічне дослідження – «Соціальний профіль українських трудових мігрантів», яке було проведено у співпраці із центром наукових досліджень Національного університету «Острозька Академія» та Польсько-українською господарчою палатою та Foreign Personnel Service. Дослідження було проведене в межах соціальної кампанії «Партнерство та працевлаштування». Опитування трудових мігрантів здійснювалося в період із грудня 2018р. по січень 2019 р.

Методом телефонного інтерв'ю було опитано 1009 українських трудових мігрантів із різних частин України. Стандартна похибка вибірки не перевищує 2,9% з рівнем ймовірності 0,95%. Саме після проведення даного соціологічного дослідження вдалося виявити наявні потенційні загрози трудової міграції для України.

2. Основні потенційні загрози трудової міграції

Перш за все, варто зауважити, що кількість українських трудових мігрантів, які перебувають закордоном неможливо точно визначити. Число мігрантів в різних джерелах відрізняється. До того ж, неможливо достовірно визначити загальну кількість звичайних мігрантів українців, оскільки останній перепис населення відбувався лише в 2001 р.. Однак, загальну кількість мігрантів оцінюють в 8-12 млн. українців, а лише трудових мігрантів в 3-5 млн. осіб⁴. Загалом близько 4 млн. трудових мігрантів відповідають 16% працездатного населення України, що вже є досить великою цифрою⁵.

До того ж, відповідно до нашого дослідження нова хвиля трудових мігрантів почалася із отриманням безвізового режиму із Європейським Союзом, оскільки кількість людей, що стали трудовими мігрантами вперше різко зросла із 17,6% до 30%:

⁴ А. Гайдуцький, *Міграційний капітал в Україні: прихована реальність*, «Дзеркало тижня» 2007, № 15 (644).

⁵ Д. Михайлишина, *Українці емігрують: як це впливає на економіку України*, <https://ces.org.ua/emigrate-influence/> [30.09.2019].

Графік № 1. Кількість українських громадян, що вперше поїхали працювати за кордон.

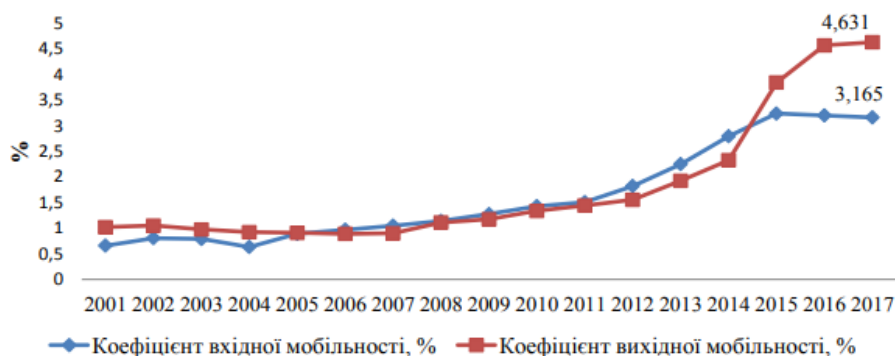
Джерело: складено автором, на основі соціологічного дослідження.

У 2018 р. кількість людей, які вперше стали трудовими мігрантами зменшилася на 5%, однак можна припустити, що кількість таких людей не буде надто сильно зменшуватися, особливо в контексті подальшої євроінтеграції України та відкриття нових робочих ринків інших європейських країн (як приклад Німеччина, яка нещодавно створила набагато простіше умови працевлаштування для іноземців). До того ж, саме в 2016 р. була зафіксована рекордна на той момент кількість виїздів до Польщі українцями в 10 млн. разів.

Ще одним важливим моментом, пов'язаним з Польщею, є те, що більшість студентів після закінчення навчання планують

працевлаштуватися саме в Польщі, а саме 36,6%, і ще 22% планують емігрувати до іншої країни⁶. Схожі опитування, що проводилися в Польщі теж вказують на не дуже хороші результати для України, оскільки серед опитаних студентів, лише 13% мають намір повернутися назад до України⁷. До того ж, що стосується кількості студентів, то відносний рівень вихідної мобільності студентів, тобто співвідношення студентів, що виїжджають на навчання за кордон до загальної кількості студентів в країні, за період від 2001 по 2017 рр. зріс майже у 5 разів⁸:

Графік № 2. Коефіцієнти міжнародної вхідної та вихідної мобільності студентів у вищій освіті України, у відсотках.

Джерело: Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття, ред. У.Я. Садова, Львів 2019, с. 22.

Цей графік також вказує на тенденцію збільшення кількості українських студентів, що поїхали навчатися за кордон. І ця тенденція знову таки почалася із початком процесу євроінтеграції. Враховуючи різноманітні опитування студентів, є висока ймовірність того, що навчання за кордоном може потім перерости в трудову міграцію або еміграцію. Тому ці дані теж містять в собі загрозливий елементи. Оскільки, це може привести до втрати соціального капіталу молоді і як наслідок це приведе до інших проблем на ринку праці.

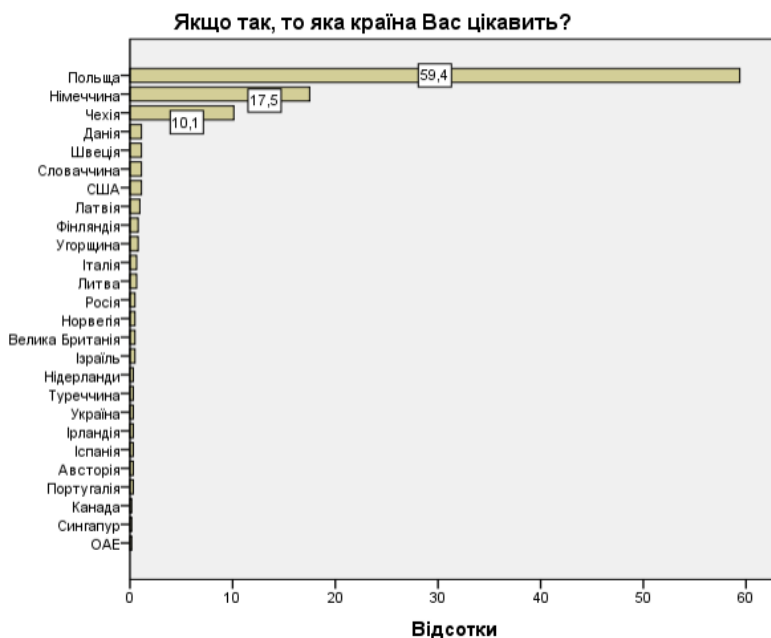
⁶ Сучасна міграція українців до Польщі та пов'язані з нею виклики, https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-02/migrats_Pol-fbd2a.pdf [12. 07. 2018].

⁷ P. Długosz, *Integracja ukraińskich studentów podejmujących naukę w Polsce*. „Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny - Migration Studies” 2018, № 2, с. 67–92.

⁸ Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття, ред. У.Я. Садова, Львів 2019, с. 22.

Натомість, наше дослідження вказує на те, що Польща залишиться найбажанішою країною для працевлаштування, оскільки 59,4% респондентів зацікавлені саме польським працевлаштуванням, серед тих, хто планують їхати закордон з метою працевлаштування в найближчому році:

Графік № 3. Питання, про те, яку б країну обрали респонденти для працевлаштування, якщо б збиралися працевлаштовуватися найближчим часом.

Джерело: складено автором, на основі соціологічного дослідження.

Загалом, близько 87% респондентів визначилися з країною, в якій вони б хотіли працевлаштуватися найближчим часом. Це ще раз підкреслює те, що трудова міграція є актуальною проблемою і вона буде розвиватися як і в масштабах так і в географії країн, в які хочуть їхати українці.

Наскільки великих масштабів може сягнути кількість трудових мігрантів та чи приведе це до демографічної кризи залишається актуальним питанням, враховуючи і той фактор, що в Україні є

негативний приріст населення⁹, це досить важливе питання. До того ж, вже зараз науковці вказують на те, що повернення трудових мігрантів додому, могло б допомогти конкретним регіонам оминати депопуляційні зміни, в контексті демографічних переходів. Як приклад такого регіону наводять саме регіон Карпат¹⁰. Це вказує на те, що навіть якщо трудова міграція не зможе вплинути на демографічну ситуацію на загальнодержавному рівні, вона може мати негативний вплив на окремі регіони.

Однак, наше дослідження також вказує і на те що, тенденція трудової міграції буде продовжуватися і надалі, оскільки серед опитаних респондентів 64% планує надалі працювати закордоном найближчим часом:

Графік № 4. Кількість людей, що планує працювати найближчим часом закордоном.

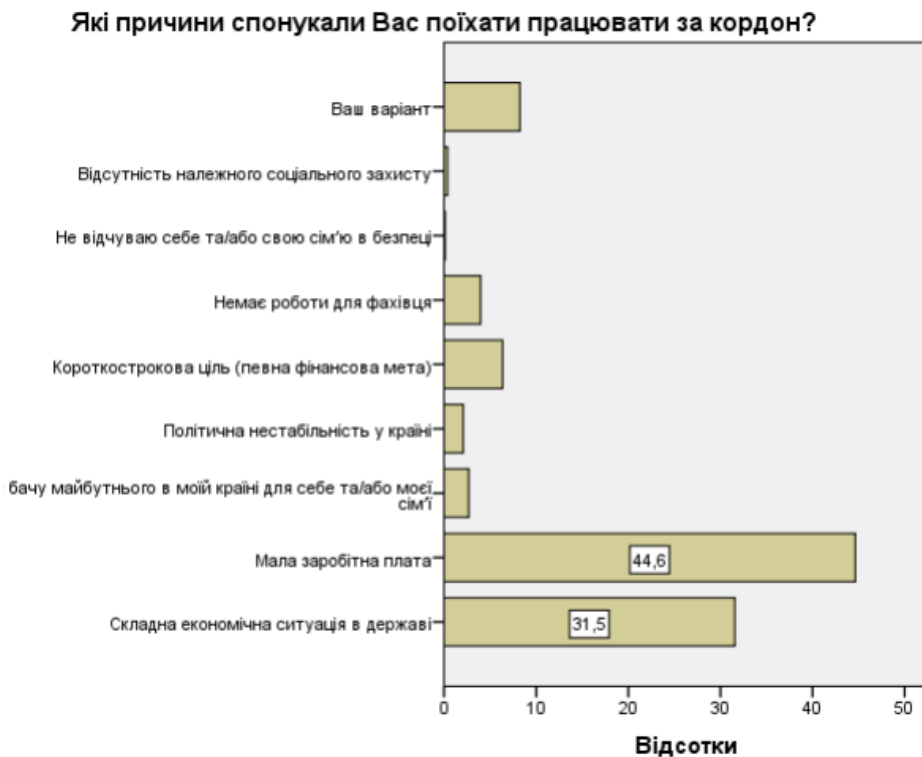
Джерело: складено автором, на основі соціологічного дослідження.

⁹ Природний приріст населення: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/varval.asp?ma=000_0301&path=./Database/Population/03/01/&lang=1 [12. 12.2018].

¹⁰ *Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку*, ред. В.С. Кравців, Львів 2013, том 2, с. 454.

Саме нестабільність економічної ситуації в Україні та малі заробітні плати є одними із найголовніших причин розвитку трудової міграції з України. Наше дослідження ілюструє саме такі результати. Якщо об'єднати дві останні відповіді в один економічний фактор то, 76,1% трудових мігрантів поїхали закордон з метою працевлаштування через економічні чинники. Тим не менш, як було вказано вище, кількість трудових мігрантів становить приблизно 16% працездатного населення. Відповідно, ці фактори є взаємопов'язаними, оскільки складна економічна ситуація в державі спонукує до трудової міграції, а працездатне населення, яке виїхало з України ускладнює економічну ситуацію в державі.

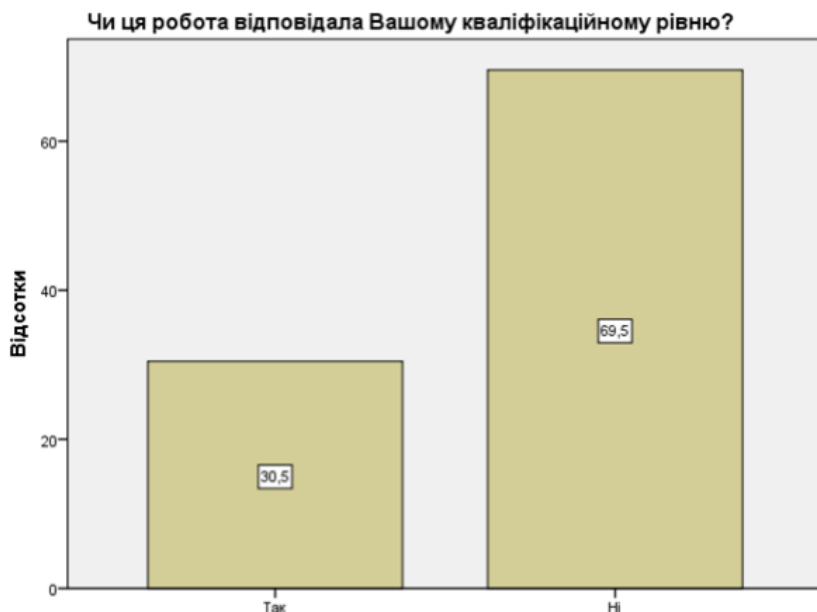
Графік № 5. Причини трудової міграції в Україні.

Джерело: складено автором, на основі соціологічного дослідження.

Іншою загрозою є криза людського капіталу, що теж має вплив на економічну ситуації в Україні загалом. Більшість трудових мігрантів, а саме близько 68% це люди від 18-39 років. Також серед респондентів, близько 65% мають вищу або спеціальну освіту. Тобто більшість українських трудових мігрантів є люди молодого віку, які здобували певну кваліфікацію. Однак, наше дослідження вказує на те, що коли трудові мігранти працевлаштовуються закордоном, вони, в більшості випадків, не працюють відповідно до свого кваліфікаційного рівня. До того ж, звіт Національного Банку Польщі¹¹ теж вказує на те, що переважна більшість трудових мігрантів з України, а саме 70,7%, працює на роботах, що не потребують рівня кваліфікації.

Графік № 6. Робота за кваліфікаційним рівнем закордоном.

Джерело: складено автором, на основі соціологічного дослідження.

Це вказує на те, що Україна може втратити велику кількість кваліфікованих робочих кадрів. До того ж, якщо трудові мігранти закордоном не працюють за своєю кваліфікацією, ймовірно вони до

¹¹ *Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce – raport z badania*, https://www.nbp.pl/aktualnosci/wiadomosci_2016/20161212_obywatele_ukrainy_pracujacy_w_polsce_-_raport_z_badiania.pdf [11. 11. 2016].

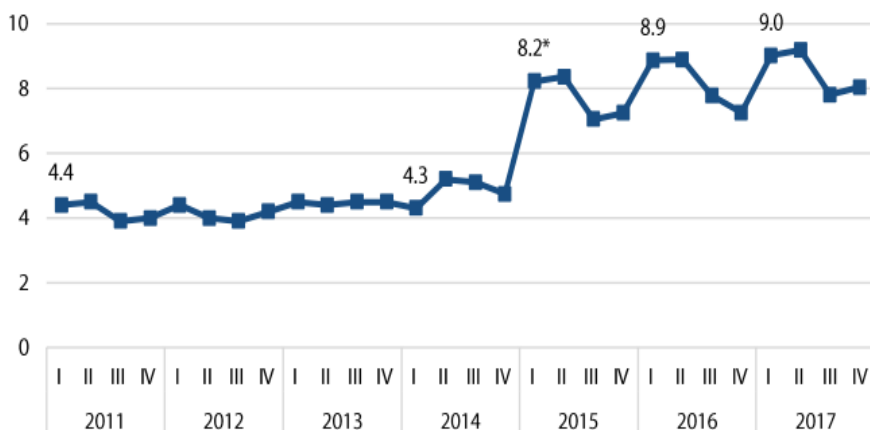
цієї кваліфікації можуть не повернутися в майбутньому. Відповідно, для держави це є недоліком, оскільки витрачаються кошти на навчання громадян, які потім не поповнюють відповідні кваліфікаційні категорії.

До того ж, хоч лише близько 30,5% працюють за кваліфікацією, це є також загрозою, оскільки це також має передумови до відтоку кваліфікованих кадрів закордон. В даному контексті, досить важливою є сфера ІТ. Оскільки, внутрішній ІТ-сектор України зростає досить швидко та ефективно і в 2017 р., зростання відбувалося у 27%, що є дуже хорошим результатом, тому що розвинені країни зазвичай мають ріст у 5%. Тому, ІТ-сектор є дуже важливим для України. Однак, різноманітні опитування вказують на те, що серед працівників у сфері ІТ, 4% вже виїхало за кордон, 9% активно готуються до виїзду, та близько 43% думають про те, щоб перебратися закордон. Як наслідок, відтік саме таких кваліфікованих кадрів може мати негативний вплив на економічний ріст даної сфери. Відповідно, державна політика повинна включити ці потенційні загрозливі загрози до порядку денного аби не відбувався відтік кваліфікованих кадрів та аби люди після навчання залишалися працювати в Україні за тією кваліфікацією, яку вони здобували.

Ще одним потенційно проблемним аспектом трудової міграції, що був виявлений під час інтерв'ю респондентів, це грошові перекази. Оскільки, більшість своїх доходів трудові мігранти передають в Україну. Це одночасно і є досить хорошим аспектом і одночасно є джерелом потенційної загрози. Відповідно до звіту Центру Економічної Стратегії¹², грошові перекази трудових мігрантів в 2018р. склали \$11 млрд, що становить 8,5% ВВП України:

¹² Скільки українців поїхало за кордон і що державі з цим робити, <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Migration-note.pdf> [23.04.2018].

Графік № 7. Грошові перекази з-за кордону, у % ВВП.(2011-2017 рр.)

Джерело: звіт Центру Економічної Стратегії¹³.

На графіку можна помітити, що кількість грошових переказів почала збільшуватися після початку курсу України на євроінтеграцію. Хоча ріст не є однозначно стабільним, а радше сезонним, оскільки в певні періоди він зменшується, тим не менш, можна помітити тенденцію до збільшення грошових переказів і в наступні роки. Це логічно, якщо врахувати тенденцію збільшення кількості трудових мігрантів. Позитивним аспектом цього є те, що від грошових переказів українська економіка отримала більше, ніж від прямих іноземних інвестицій. Однак, це одночасно і загроза, тому що, на відміну від прямих іноземних інвестицій, кількість грошових переказів може бути нестабільним як і сама трудова міграція.

З посиленням трудової міграції може зменшитися кількість грошових переказів, особливо якщо трудова міграція перейде в еміграцію. Тим не менш, якщо сама кількість трудових мігрантів та грошових переказів буде нестабільною, одночасно із тим, що це складатиме значний відсоток частки ВВП, це може мати негативний вплив на економічну ситуацію в державі. Якщо спроектувати в більшому масштабі, то це може мати наслідки у вигляді інфляції, виникненні дисбалансу між високо-кваліфікованими спеціальностями та низько-кваліфікованими,

¹³ Скільки українців поїхало за кордон і що державі з цим робити, <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Migration-note.pdf> [23.04.2018].

зростання курсу обміну валют та зменшенню кількості людей, що не шукатимуть роботи в Україні або брак на ринку праці окремих професій. Звісно при стабільних грошових переказах це може навпаки замінити прямі іноземні інвестиції, однак ризик протилежного теж можливий.

До того ж, частина грошових переказів здійснюється через неформальні мережі, тобто через родичів та знайомих, і як наслідок це ускладнює обрахування здійснених обсягів грошових переказів. В 2015 р., відповідно до звіту Національного Банку Польщі¹⁴, близько 60% трудових мігрантів перевозили кошти особисто. Крім того, завдяки вимірюванню кількості грошових переказів в Україну, можна визначити області, в яких трудова міграція має більшу цінність. До прикладу, дослідження що проводилося щодо цього, вказує на те, що найбільшу цінність, відповідно до грошових переказів, має трудова міграція у Одеській, Херсонській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Тернопільській, Закарпатській областях¹⁵. Це черговий раз вказує на те, що сучасна українська трудова міграція є географічно різноманітною і не зачіпає лише якийсь один певний регіон.

Тим не менш, на даний момент, структурні зміни ВВП від грошових переказів не мають стабільного характеру на всіх рівнях, і загалом відбувається хаотично і неорганізовано¹⁶. Саме це містить загрози елементи. До того ж, співвідношення частки праці в структурі ВВП теж є далеким від ідеального співвідношення, яке допомогло б забезпечувати конкурентність економіки, і одночасно витримувати різноманітні загрози трудової міграції. Відповідно, є не дуже високий шанс того, що Україна за рівнем ВВП наблизиться до розвинених економічно європейських країн, де економіка є більш витривалою та стабільною до зовнішніх загроз.

3. Висновки

Таким чином, проведене соціологічне дослідження дозволило виявити окрім детального опису соціального профілю українських трудових мігрантів, ще й потенційні загрози трудової міграції для України.

¹⁴ *Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce – raport z badania*, https://www.nbp.pl/aktualnosci/wiadomosci_2016/20161212_obywatele_ukrainy_pracujacy_w_polsce_-_raport_z_badania.pdf [11.11. 2016]

¹⁵ *Українська міграція в умовах глобальних ...*, с. 43.

¹⁶ *Ibidem*.

Перш за все, що варто відмітити це те, що на державному рівні необхідно створювати окремі бази даних з інформацією, яка відноситься до трудової міграції. Оскільки, як і кількість трудових мігрантів так і кількість грошових переказів потрібно контролювати та враховувати, щоб не допускати їх до критичного небезпечного рівня. Відповідно, перша проблема на яку варто звернути увагу - це демографічна. Ріст трудових мігрантів, ймовірно, буде продовжувати збільшуватися. Щоб переконати громадян залишатися працювати в Україні необхідно провести чимало роботи, від створення спеціальних комітетів, комісій з питань трудової міграції до створення відповідної стратегії Уряду України, які б містили набагато ґрунтовніші та масштабніші плани, ніж раніше¹⁷. До цього питання необхідно підходити комплексно, однак без покращення економічної ситуації та рівня доходів буде дуже важко реінтегрувати українських трудових мігрантів назад до українського ринку праці.

Інша проблема теж пов'язана із економічною складовою, а саме відтік кваліфікованих людських кадрів, і як наслідок втрата людського капіталу держави. Це теж досить серйозна проблема та загроза для національної безпеки, яка потребує інформаційної кампанії для стимулювання внутрішньої трудової міграції, щоб люди шукали роботу в інших областях та містах, а не за кордоном. До того ж, на мою думку, важливо було б створити спеціальні програми для випускників вищих навчальних закладів, які б допомогли в пошуках роботи, відповідної до рівня кваліфікації.

Щодо питання грошових переказів та загрози для економіки країни, то тут, перш за все, варто зосередитися на зборі та аналізі повного обсягу даних щодо грошових переказів та їх використання всередині держави. Заміна прямих іноземних інвестицій насправді може бути здійснена грошовими переказами трудових мігрантів, до прикладу як це здійснювалося в Філіппінах¹⁸, де існують спеціальні програми, фонди та компанії, що займаються політикою трудових мігрантів в сфері фінансових переказів.

Відповідно, найважливішою тезою цього дослідження є те, що наслідки трудової міграції можуть бути неоднозначними, і що їх

¹⁷ О. Малиновська, *Трудова міграція громадян України за кордон: виклики та шляхи реагування*, «Ринок праці та зайнятість населення» 2018 № 3, с. 39-44.

¹⁸ А. Гайдучкий, *Міграційний клондайк для України*, <https://dt.ua/international/migraciyniy-klondayk-dlya-ukrayini-ukrayina-mozhe-vp-yatero-zbilshiti-groshovi-perekazi-migrantiv-yakscho-skoristayetsya-dosvidom-filippin-.html> [15.11. 2013].

вплив на соціально-економічний і політичний стан України продовжу збільшуватися. Масштаб цих загроз напряду залежить від вдалої міграційної політики. Тому, навіть при наявних потенційних загрозах трудової міграції, їх можна перетворити у вигоди для держави, якщо враховувати їх під час розробки державної політики України.

Бібліографія:

- Długosz P., *Integracja ukraińskich studentów podejmujących naukę w Polsce*, „Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny - Migration Studies” 2018, № 2.
- Hnatkivskyy B., *Labour migration and its impact on Ukraine's economic development*, «International Business and Global Economy» 2016, № 34.
- Trzciński R., *Zagraniczni studenci – czy potencjalni uczestnicy polskiego rynku pracy? Imigranci o wysokich kwalifikacjach na polskim rynku pracy : Raport z badań 2014–2015*, Warszawa 2015.
- Андрощук Г. О., *Міграція інтелектуального капіталу : вплив на економіку та інноваційний розвиток*, «Регіональна економіка» 2015, № 2.
- Вовканич С. Й., *Інтелектуальна міграція населення у контексті соціогуманістичної парадигми української національної ідеї*, «Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України» 2012, №4.
- Гайдуцький А., *Міграційний капітал в Україні: прихована реальність*, «Дзеркало тижня» 2007, № 15 (644).
- Гайдуцький А., *Міграційний клондайк для України*, <https://dt.ua/international/migraciyniy-klondayk-dlya-ukrayini-ukrayina-mozhe-vp-yatero-zbilshiti-groshovi-perekazi-migrantiv-yakscho-skoristayetsya-dosvidom-filippin-.html>.
- Гуменюк Ю. П., *Міжнародна трудова міграція: методологічний та організаційний аспекти*, Тернопіль 2013.
- Жовнір С. М., *Українська трудова міграція : реалії, перспективи, вектори модернізації державної політики в управлінні нею*, «Український соціум» 2014, № 4 (51).
- Западнюк С. О., *Міграції населення України: внутрішньорегіональний вимір*, «Український географічний журнал» 2012, № 2.

- Іванкова-Стецюк О. Б., *Соціально-економічні практики українських трудових мігрантів у вимірах соціокультурних орієнтацій : самоорганізація vs патерналізм*, „Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки” 2013, Т. 18.
- *Капітан В., Трудова міграція як аспект проблеми зайнятості в Україні , «Ефективність державного управління» 2012, № 32.*
- *Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку*, ред. В.С. Кравців, Львів 2013, Том 2.
- Лібанова Е.М., *Зовнішні трудові міграції Українців: масштаби, причини, наслідки*, «Демографія та соціальна економіка» 2018, №2 (33).
- Малиновська О., *Трудова міграція громадян України за кордон: виклики та шляхи реагування*, «Ринок праці та зайнятість населення» 2018, № 3.
- Махонюк О. В., *Міграційні облігації як інструмент неінфляційного фінансування національної економіки : приховані ризики сьогодення*, «Регіональна економіка» 2013, № 4.
- Михайлишина Д., *Українці емігрують: як це впливає на економіку України*, <https://ces.org.ua/emigrate-influence>.
- Побулавець Н. Л., *Вплив грошових переказів трудових мігрантів на економіку країн*, „Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право)” 2014, № 1.
- Позняк О. В., *Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні*, «Демографія та соціальна економіка» 2016, №2 (27).
- Сирочук Н.А., *Міжнародна трудова міграція українців до країн Європейського Союзу: фактори впливу*, „Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» 2014, № 11.
- *Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття*, ред. У.Я. Садова, Львів 2019.